

НОВІ ДАНІ ПРО ДАВНЬОРУСЬКУ ПИСЕМНІСТЬ *

Публікація нових епіграфічних пам'яток XII ст. з Канівщини.

Головна мета цієї статті полягає у приверненні уваги археологів та філологів-медієвістів до численних символічних знаків і окремих літер та написів, що трапляються на археологічних знахідках. Більшість із них залишаються лише на сторінках наших археологічних звітів і з різних причин не потрапляють до наукових видань, що стає на заваді створенню узагальнювальних праць з цієї проблеми. До цієї публікації увійшли дві знахідки з написами XII ст., здійснені різним письмом. Інтерпретація цього матеріалу не є остаточною, ми усвідомлюємо неоднозначність нашого аналізу і запрошуємо спеціалістів до наукової дискусії.

Після наукових праць відомого археолога і дослідника київської писемної школи С.О. Висоцького українська палеографія, принаймні в археологічному середовищі, так і не змогла компенсувати цю наукову втрату.

Завдяки численным розробкам відомих учених (М.Ю. Брайчевський, Є. Георгієв, В.А. Істрін, П.А. Лавров, В.В. Німчук, В.П. Петров, Б.О. Рибаків, В.Л. Янін та ін.) виникнення і розвиток писемності у східних слов'ян можна вважати з'ясованим, хоча окремі ланки цього процесу залишаються гостро дискусійними. Загальну схему генези давньоруської писемності було викладено ще на початку X ст. болгарським письменником Чорноризцем Храбром: *«прежде убо словене не имеху книг, но чъртами и резами чътеху и гадааху, погани суще, кръстивше же ся, римским и греческим писмени нуждаахуся (писати) словенску речъ без устроения <...> и тако бешоу многи лета»* (Давня історія України 2000, с. 598; Лавров 1930, с. 112).

Отже, слов'янська писемність у своєму розвитку пройшла три послідовні періоди. Спочатку, ще до появи у слов'ян книжок, вони у повсякденному житті користувались чертами і різми, пізніше, з поширенням християнства, почали використовувати грецькі й латинські

літери. Лише після винаходу Костянтином Філософом слов'янської абетки слов'яни отримали свою власну писемність. Питання про її генезис ускладнюється існуванням двох систем давнього слов'янського письма — глаголиці й кирилиці, які деякий час співіснували. З приводу питання, яку саме з цих систем відкрив Кирило, тривають дискусії, хоча більшість учених погоджується з еволюційною теорією виникнення кириличного письма, а це означає, що Костянтин створив глаголицю, використавши певні елементи протокириличного письма. Це підтверджується не лише повідомленням Храбра про письмо «без упорядкування», а й тим, що до абетки кирилиці повністю увійшов грецький алфавіт (Висоцький 1998, с. 19).

Важливим аргументом на користь існування у русів письма до 860 р. є повідомлення про подорож Костянтина до Хазарії (Херсонес), де йому показали псалтир і євангеліє, написані руськими письменами, а також свідчення арабських письменників X ст. та перського історика XII ст. Ібн ель Недіма. Серед цих доказів і азбука, виявлена С.О. Висоцьким у Софійському соборі, що складалась із 27 літер, 23 з яких були грецькими, решта — для передачі слов'янських звуків **Б, Ж, Ш, Щ**, датована XI ст. Ця абетка демонструє один із етапів переходу слов'ян до кириличного письма.

У пошуках саме таких текстів докириличного письма може допомогти археологія, джерельна база якої постійно збільшується. Актуальність наукових розробок з історії і культури слов'ян переддержавного періоду постійно зростає. Саме на той час припадало становлення слов'янської писемності, що підтверджують численні археологічні знахідки починаючи з раннього середньовіччя, зокрема в матеріалах черняхівської культури. Найповніше цю тему висвітлено в працях Б.О. Рибаків, який розробив ідею про існування календарних знаків на черняхівському посуді (Рибаків 1987, с. 165—180). Крім складних малюнків спеціального призначення на черняхівських ритуальних вазах, у цій культурі відомі й написи рунічним письмом. М.О. Тиханова присвятила спеціальну статтю відомому напису на пряслиці з поховання 36 з Лепесівки (Тиханова 1976, с. 13—15). До-

* Запропонована стаття — остання робота відомої української дослідниці середньовіччя Валентини Олексіївни Петрашенко (1950—2006).

слідниця пов'язує походження рунічного письма з германськими племенами, які перейняли його, дещо переробивши, від північного італійського алфавіту. Разом із готами це письмо і потрапило в Північне Причорномор'я, що засвідчено численними археологічними знахідками.

Рунічне письмо існувало у слов'ян протягом тривалого часу, ним продовжували користуватись і під час функціонування кириличного і глаголичного письма, що підтверджено археологічними знахідками. На численних амфорах, пряслицях, горщиках, інколи на кості накреслено написи або окремі знаки рунічного вигляду. Відомі також випадки, коли окремі кириличні літери накреслено поряд зі значковими графіті, наприклад, на пряслиці з Вишгорода з написом «Юліана» (знахідка 1937 р.). Саме з таким матеріалом ми хочемо ознайомити наукову громадськість у цій публікації.

У заповненні одного з давньоруських жител XII ст. на поселенні в урочищі Підпнятовським (с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл., розкопки В.О. Петрашенко) виявлено 6 пірофілітових пряслиць. На одному з них нанесено складний напис, два пряслиця містили риски-різи, інші екземпляри не мали жодних позначок (рис. 1). Слід відзначити, що така кількість пряслиць в одному археологічному комплексі — явище не досить поширене і може засвідчувати особливий статус його господаря. В заповненні об'єкта виявлено велику кількість кераміки, бронзовий перстень, залізні ножі, петлі від відер, велике залізне свердло.

Пряслице колесоподібної форми з мітками з 25 вертикальних ліній і однієї суцільної го-

ризонтальної лінії, розміщених по бочку, збереглося майже повністю (рис. 1, 10, 11). Така комбінація, можливо, пов'язана з лічиливими діями, а самі риски мали закодований зміст, їх використовували під час ворожіння. Подібну комбінацію насічок виявлено на пірофілітовому пряслиці з житла XII ст. із сусіднього давньоруського селища Підтополеве (Козюба 1998, с. 30, рис. 2). Тут прокреслено 20 вертикальних ліній, які також перекриває горизонтальна лінія, що переривається у двох місцях. Виконання тут не таке ретельне і виглядає недбало.

Друге пряслице біконічної форми містило навскісні насічки, розміщені по верхньому краю бочка. Кожні 6 навскісних насічок відокремлені двома вертикальними лініями різної довжини (рис. 1, 8, 9). Можливо, цей сюжет пов'язаний із днями тижня.

Ми переглянули колекцію пряслиць із багаточисельних поселень Григорівка і Бучак (близько 100 екз.), отриманих нами з розкопок об'єктів та піднятих у змиві берегової смуги. В Григорівці на чотирьох екземплярах пірофілітових пряслиць зображено хрест, нанесений по бочку від одного до чотирьох разів. Трапляється також зигзаг по бочку (символ води); один екземпляр містить по всьому периметру бочка навскісний хрест у квадраті, що символізує вогонь або сонце (Рыбаков 1987, с. 168). Цікаво, що глиняні пряслиця з цих поселень (VII—IX ст.) мають зовсім іншу символіку. Вони прикрашені трикутниками, прямокутниками або трапеціями, виконаними наколами по сирій глині. Одне з глиняних пряслиць з Григорівки містило малюнок у вигляді дуг, пересічених

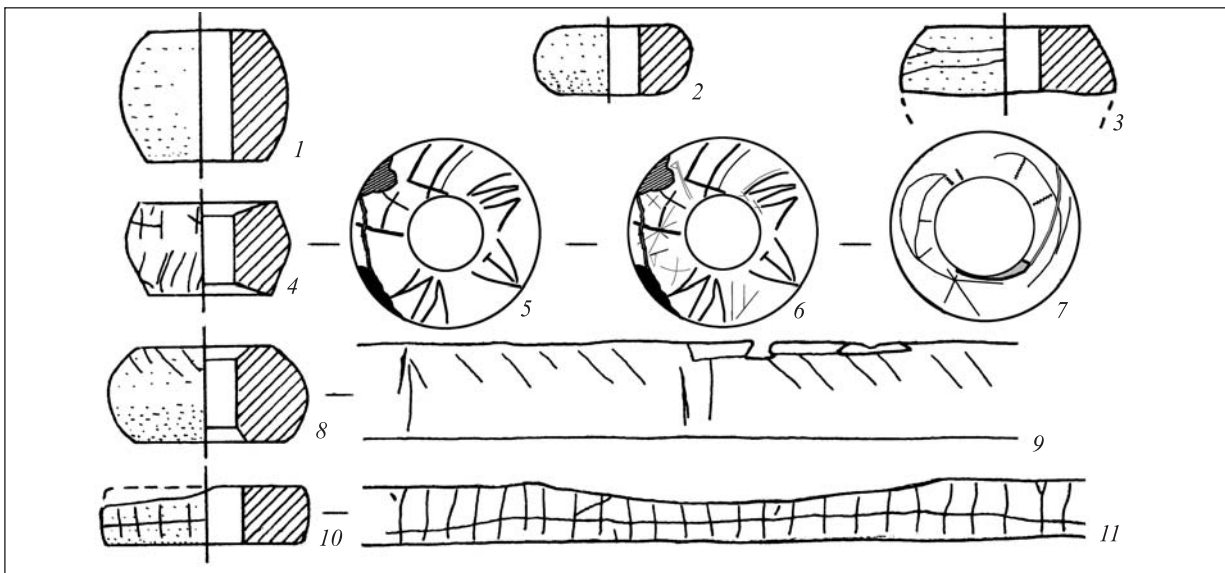

Рис. 1. Пряслиця з житла XII ст. з поселення Бучак (урочище Підпнятовським): 1—3 — пряслиця без знаків; 4 — пряслице зі знаками; 5 — знаки, нанесені в техніці продряпування; 6 — знаки продряпані й пролощені; 7 — знаки з іншого боку; 8 — пряслице з мітками; 9 — рисунок на розвороті; 10 — пряслице з мітками; 11 — рисунок на розвороті

короткими рисками, що нагадують руни. При цьому з одного боку розміщено суцільний малюнок, з іншого — прокреслено один знак, що нагадує арабську в'язь.

Найбільший інтерес становить пряслице з густо нанесеними знаками, що нагадують руни або окремі літери (рис. 1, 4—7). Пряслице біко-нічної форми, збереглося майже повністю, склого невеликий шматочок у центрі. Малюнок нанесено гострим предметом двома техніками: пролощеними лініями і чіткими глибокими подряпинами. Основний малюнок, нанесений подряпинами по одному з бочків, складається з окремих знаків, які мають помітний нахил зліва направо (якщо розглядати його основою догори, саме так зручно було наносити знаки). Інший бочок пряслиця містить лише вертикальні рисочки, один трикутник і кілька характерних знаків-малюнків, виконаних у тій самій техніці, що й основний рисунок.

Пошуки аналогій цих знаків привели нас до степових рунічних написів VIII—XII ст., поширених на території Європейської Росії. Ці написи представлено двома рунічними системами — кубанською і донською. Обидві системи спочатку побутували на території Хазарського каганату, пізніше кубанський алфавіт застосовували у Волзькій Болгарії (Кызласов 2000, с. 74).

Вісім знаків на пряслиці мають чітке зображення; їх нанесено гострим предметом (мета-

левим стрижнем?), тому вони мають вигляд подряпин (рис. 1, 5). Близько 10 знаків виконано в техніці пролощених ліній (можливо, їх нанесено кістяним предметом), деякі мітки мають цяткові поглиблення, їх ідентифікувати складніше (рис. 1, 6). Під час ретельного обстеження ми зупинились на інтерпретації лише 8 знаків, які, на наш погляд, є певним текстовим повідомленням. На користь того, що перед нами напис, а не випадково нанесені знаки, вказує той факт, що ми без особливих зусиль відшукали початок рядка і його завершення. Всі знаки нанесено по колу з правобічним нахилом. Кінець і початок розділено чіткою вертикальною лінією (роздільний знак), після якої є зображення хреста. В науковій літературі неодноразово відзначалося, який великий вплив на свідомість середньовічної людини мала християнська символіка. З Божого благословення, сконцентрованого у найживанішій короткій молитві «Господи помози», розпочинали будь-яку земну справу. Середньовічний переписувач, починаючи свою працю, на початку тексту завжди ставив хрест, який символізував його християнську належність і Боже благословення на здійснення задуму (Висоцький 1998, с. 42).

За хрестом зображено знак, що нагадує кириличну літеру **Щ**, з виступаючою середньою лінією. Це єдиний знак, який можна пов'язати з кириличним письмом. Усі інші зображення, як нам здається, значно ближчі до рунічного письма. Ми спробували порівняти ці знаки зі знаками кубанського рунічного письма. І.Л. Кызласов, публікуючи ранньоболгарський напис на чарі з Афанасіївського скарбу, зазначав, що нині відомо лише 36 предметів із рунічними написами VIII—XII ст. За алфавітним розподілом 21 з них належить до донського письма, 12 — до кубанського (Кызласов 2000, с. 74). Зображення окремих графіті з нашого пряслиця ми розмістили поряд із рунічними знаками, найбільшчими за зображенням, наведеним автором статті в порівняльній таблиці знаків кубанської писемності, з написами на блюді з Оношат і на посудині з Афанасьева (рис. 2).

Якщо наша інтерпретація правильна, постає питання, чому людина XII ст., яка мешкала поряд із християнським Зарубським монастирем, де пересічне населення залишало кириличні написи на стінах храмів, користувалась рунічними знаками. Така ситуація не здається нам неймовірною з огляду на численні факти зв'язку давньоруського сільського населення Канівщини із кочовим і напівкочовим населенням півдня України. Про такий зв'язок свідчить, зокрема, антропологічна група з Григорівського давньоруського могильника, яка має

№ п/п	К	О	А-1	А-2	Б	№ п/п	К	О	А-1	А-2	Б
1	У	>	>			20	Щ				
2	У					21	Щ				
3	У					22	Щ				??
4	У					23	Щ				
5	У	Д	Д	Д	Д	24	Щ	М	М		
6	У					25	Щ				Ш
7	У	А	А	А		26	Щ				
8	У	1				27	Щ				
9	У					28	Щ				
10	У					29	Щ				
11	У	Н			Н	30	Щ				
12	У					31	Щ				
13	У					32	Щ				
14	У					33	Щ	Ш			Ч
15	У	У				34	Щ			У	
16	У				А	35	Щ				
17	У					36	Щ			П	
18	У					37	Щ			У	У
19	У	Д									

Рис. 2. Порівняння знаків кубанського письма (К), написів на блюді із Оношат (О) і на посудині з Афанасьева (А-1, А-2), за І.К. Кызласовим, і напису на пряслиці з Бучаку (Б)

багато спільного з антропологічними серіями з могильників Волзької Болгарії (Петрашенко 2005, с. 149). Серед керамічних знахідок із давньоруських поселень Канівської округи траплялись типові болгарські речі (фрагменти керамічних котлів, глечики типу ойнохоє), численні залізні вушка та фрагменти залізних казанів. Ці факти свідчать не лише про торгові контакти цих регіонів у давньоруський час, а й присутність іноетнічного населення в середовищі слов'ян. Саме до цього етнічного середовища міг належати і господар житла, де знайдено пряслиця зі знаками.

Цікавою є думка Олександра Абакумова про походження кирилиці з погляду діахронічної схематизації. Дослідник вважає, що русько-грецьке письмо не лише лягло в основу кирилиці, а й створило хазарський варіант русько-грецького письма. Можливо, саме з цим письмом пов'язане повідомлення арабського автора XIII ст. Фахр-ад-Дін-Мубарак-Шаха про один із різновидів хазарської писемності, запозичений цією тюркською народністю у русів. Дослідник відзначає, що цей алфавіт ще на початку XII ст., можливо, співіснував у східних хазарів з арабським алфавітом. Його «живучість» була зумовлена особливою придатністю для торговельно-лічильних операцій порівняно з іншими алфавітними системами (Абакумов, с. 293; Новосельцев 1990, с. 153).

Цілком можливо, що якісь елементи цього письма відбиває і розглянутий нами рунічний напис на пряслиці з житла середини XII ст.

Далі проаналізуємо фрагмент напису, здійснений кириличним письмом. Під час роботи Трахтемирівської експедиції ІА НАН України у 2000 р. було обстежено місце колишнього Зарубського монастиря в ур. Церковщина. У шарі руйнації двох кам'яних храмів XI—XII ст. серед інших знахідок було виявлено уламок фрески з написом-графіті (Петрашенко, Виноградська, Козюба 2001, с. 191—192).

Розмір лицьової поверхні фрески 6 × 6 см, товщина — близько 1 см. Вона має червоно-коричневе тло, під яким подекуди проступає сіро-синя основа розпису. Такого самого кольору й вертикальне поле правого краю фрески завширшки до 1 см.

На уламку збереглась права частина дворядкового напису з 10 знаків (рис. 3):

Ь н о м о у
т[?]о м у

Висота літер у написі 4—5 мм, відстань між рядками 6—7 мм.

Над верхнім рядком уздовж краю уламка видно ще кілька подряпин-рисок, які, можливо, належать до цього чи іншого графіті. Зокрема, над

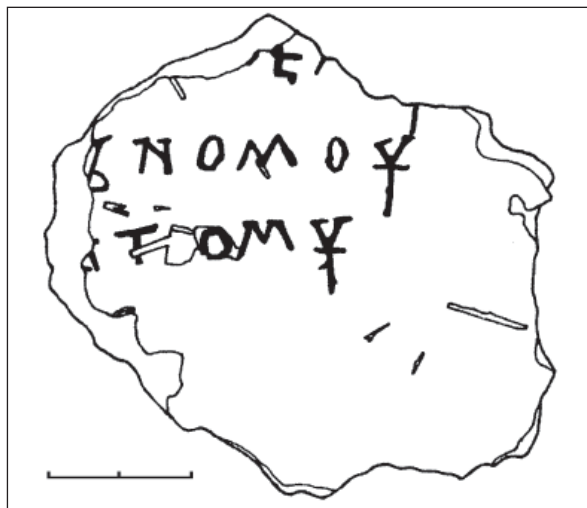

Рис. 3. Графіті на фресці із Зарубського храму

літерою **М** верхнього рядка видно нижню частину знака — ймовірно, літери **Є**, праворуч від якої — частина нахиленої риски, що могла належати літерам **М** або **Л**. Ще далі праворуч, над правим верхнім закінченням літери **У** цього самого рядка, — довга вертикальна риска, яка, можливо, також є частиною літери **У** зруйнованого рядка. За припущенням Т.А. Бобровського, який включив і верхній, третій, рядок до своєї реконструкції напису, той мав традиційну формулу:

[Г(оспод)н помози равоу своєму
грѣш]ьно.моу
[и не благочес]т(ив).о.му

Закінчення верхнього рядка, дійсно, з великою ймовірністю, можна прийняти за частину слова **грѣш]ьно.моу**, яке досить часто в цій чи іншій (**грѣш]ьнаго**) формі трапляється в давньоруських графіті (київські графіті № 164, 309, 311, 325) (Высоцкий 1976, с. 73; 1985, с. 31—33, 44—48, 205). Прочитання нижнього рядка як частини слова **благочестиво.моу** не переконливе. Літера, що стояла в рядку перед **Т** і прийнята Т.А. Бобровським за **Є**, не може бути такою, оскільки, незважаючи на втрату частини зображення знака, видно, що зверху він мав перекладину, покриття або засічку, а знизу — петлю трикутної форми.

Нереальним є поєднання в одному знаку трьох літер — **Т, И, В** — у нижньому рядку. В давньоруській епіграфіці поєднання навіть двох літер (**оу, wt**) є надзвичайно рідкісним явищем. У графіті із Зарубського монастиря напис зроблено широко — знаки не налазять один на інший і між ними досить великі проміжки. Потреби в об'єднанні кількох літер не було ще й тому, що для напису вистачало місця, що засвідчує закінчення нижнього рядка, в якому напис на один знак коротший за верхній.

Між літерами **Т** і **Ѡ** є заглиблення-пошкодження поверхні фрески, на місці якого могла стояти ще одна літера. Майже горизонтальна риска, що з'єднує ніжку літери **Т** та пошкожене місце, не є частиною графіті. Вона вдвічі товща за лінії, якими прокреслено літери, і в перетині має не трикутну (від дряпання гострим предметом), а прямокутну форму. Ця риска — відбиток органічного (рослинного) наповнювача, що часто трапляється у складі вапняноцем'янкових розчинів і залишає пустоти всередині чи на поверхні фресок.

Верхній рядок розпочинається з літери **Ъ** або **Ь**. Її щогла має нахил праворуч; петля заокруглена, нерозімкнута, розташована фактично під рядком і займає менше половини висоти літери. Якщо це літера **Ъ**, то вона зверху має виступ праворуч, якщо це літера **Ь**, то вона має досить довге покриття.

Наступну літеру **И** накреслено з кількома характерними ознаками: щогли трохи нахилені всередину (ліва — більше) і мають верхні засічки; жоден із кінців перекардини не потрапляє на закінчення щогол.

Літера **Ѡ** в написі трапляється тричі, і кожного разу її накреслено по-іншому. В першому випадку вона трохи нахилена праворуч. Лінії потовщуються зверху вниз, що свідчить про напрямок дряпання та його здійснення у два заходи. Низ літери з'єднано за допомогою майже горизонтальної риски. Написання другої літери більш схематичне — вона дещо сплюснена з боків, дужки зверху утворюють гострий кут, а знизу з'єднані додатковим півколом, тому літера нагадує цифру 8. У нижньому рядку **Ѡ** широкіше, має правильну форму; контур літери, ймовірно, продряпували кілька разів, оскільки ширина лінії більша за інші знаки напису.

Написання літери **М** в обох рядках подібне: знаки мають нахилені щогли, петлі — гострі, утворені прямими рисками, не доходять до низу рядка. Разом із тим є і деякі відмінності: у верхньому рядку права щогла літери має ледь помітну верхню засічку; у нижньому рядку літера має плечі, утворені горизонтальними засічками.

Цікавим є написання літери **Ѵ**, якою закінчуються обидва рядки графіті. Вона має Y-подібну форму і складається з верхньої частини, утво-

реної двома прямими рисками, і нижньої у вигляді довгої вертикальної риски, яка проходить під рядком. На рівні низу рядка літери мають довгі горизонтальні пересічки, а зверху — по дві засічки.

Літера **Т** має вертикальну щоглу та перекардину без бічних засічок.

Хоча виявлений у 2000 р. в ур. Церковщина уламок фрески з графіті містить лише частину напису, деякі особливості накреслення окремих літер дають змогу визначити приблизний час його появи. Завдяки вивченню багатого епіграфічного матеріалу, зокрема графіті пам'яток Києва (С.О. Висоцький) та Новгороду (А.О. Мединцева), особливо палеографічному аналізу берестяних грамот (Янин, Зализняк 2000), на сьогодні розроблено детальну схему розвитку написання літер давньоруської мови.

І хоча існують певні відмінності в умовах створення письма у книжній формі, на берестяних грамотах чи на стінах монументальних пам'яток, пов'язані зі способом нанесення і характером поверхні — носія напису (Медынцева 1978, с. 179—180; Висоцький 1998, с. 132, 180), вони не заважають вивченню палеографії різних груп епіграфічних пам'яток, а останні доповнюють одна одну.

Серед палеографічних ознак літер напису є такі, що побутували протягом усього XII ст. і зникли або різко послабилися в XIII ст. Це, насамперед, наявність верхніх засічок і їх відсутність внизу літери **И**, вихід нижньої риски літери **Ѵ** за межі рядка, відсутність бічних засічок у літері **Т**, наявність покриття в літері **Ь** або виступу праворуч зверху літери **Ъ**, розташування петлі літери **Ь** (**Ъ**) під рядком. Ознаки більш пізнього часу — наявність пересічки в літері **Ѵ**, що характерно для XII—XIII ст. з найчастішим використанням у XIII ст., а також досить широке написання **Ѡ**, яке з'явилося у другій половині XII ст. і побутувало пізніше.

Отже, появу напису-графіті на стіні зарубського храму можна віднести до кінця XII — початку XIII ст. і пов'язати з другим за часом (так званім малим) храмом Зарубського монастиря, який було споруджено не раніше середини XII ст. біля зруйнованого храму кінця XI — початку XII ст.

Абакумов О. Генезис давньоруської писемності (Походження кирилиці з точки зору діахронічної схематизації) // Наука і культура. — К., 1989. — Вип. 23. — С. 292—295

Висоцький С.О. Київська писемна школа X—XII ст. — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1998.

Висоцький С.А. Киевские граффити XI—XVII вв. — К., 1985.

Висоцький С.А. Средневековые надписи Софии Киевской XI—XVII вв. — К., 1976.

Давня історія України. — К., 2000.

Козюба В.К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI—XIII ст.) // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 28—45.

- Кызласов И.Л.* Новые материалы по степной рунологии Европы. Раннеболгарские надписи на чаре из Афанасьевского клада // Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2000. — С. 74—81.
- Лавров П.А.* Материалы по истории возникновения древней славянской письменности. — Л., 1930.
- Медынцева А.А.* Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора. — М., 1978.
- Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990.
- Петрашенко В.А.* Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка. — К., 2005.
- Петрашенко В.О., Виноградська Л.Л., Козюба В.К.* Роботи Трахтемирівської експедиції у 2000 р. // Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 189—193.
- Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. — М., 1987.
- Тиханова М.А.* Следы рунической письменности в черняховской культуре // Средневековая Русь. — М., 1976. — С. 11—16.
- Янин В.Л., Зализняк А.А.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990—1996 гг.). — М., 2000. — Т. 10.

Одержано 12.12.2007

В.А. Петрашенко, В.К. Козюба

НОВЫЕ ДАННЫЕ О ДРЕВНЕРУССКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Статья состоит из двух частей. В первой публикуется пряслице с рисунком, найденное в жилище XII в. на поселении возле с. Бучак на Каневщине. Сопоставляются знаки рисунка с руническими знаками степной зоны Европейской России VIII—XII вв. Их схожесть связывается с наличием неславянского населения на приграничной территории Руси. Во второй части публикуется фрагмент граффити, происходящий из Зарубского монастыря. Анализ его палеографических особенностей позволяет отнести надпись к концу XII в.

V.O. Petrashenko, V.K. Kozyuba

THE NEW DATA ON THE ANCIENT RUS WRITTEN LANGUAGE

The article comprises of two parts. The first is the publication of a whorl with the drawing found in the 12th c. dwelling in the settlement near Buchak village in Kyiv region. Marks from the drawing are compared to the runic marks of the 8th—12th cc. of the Steppe zone of European Russia. Their similarity is related to the existence of non-Slavonic population on the border lines of Rus. The second part is a publication of a fragment of graffiti from the Zarubskij Monastery. The analysis of palaeographic peculiarities allows the authors to refer the inscription to the end of the 12th c.